

การใช้เศษปลาจากการแปรรูปเป็นแหล่งโปรตีนในอาหารปลานิล (*Oreochromis niloticus*)

นพวรรณ จิมสังข์¹ อารีรัตน์ บุญมณี² วัชรีย์ ส่งศรีอ่อน² สตรี ไทยท่าบาก²
และ ปิยะพงศ์ โชติพันธุ์³

Abstract

Chimsung, N., Boonmanee, A., Songsrion, W., Thaitabak, S. and Chotipuntu, P.
Use of fish processing waste as protein source in diet for Nile tilapia
(*Oreochromis niloticus*)

Songklanakarin J. Sci. Technol., 2005, 27(Suppl. 1) : 141-149

Five diets were prepared using fish processing waste meal (FMFP) to replace fish meal (FM) at inclusion levels of 0, 25, 50, 75 and 100%. Frog diet was used as a control diet. Nile tilapia (*Oreochromis niloticus*) were reared in laboratory conditions for 8 weeks. It was found that substitution levels of protein from FMFP in the tested diets reduced growth and feed efficiency of tilapia ($p < 0.05$). However, the differences looks like significant trend especially that between the 100% substitution level and the frog diet. Substitution of FM by FMFD at 75% reduced cost of feed by 15.35%. It was concluded that up to 75% inclusion of FMFD in the diet of tilapia could support normal growth of Nile tilapia with the potential for substitution of FM.

Key words : fish processing waste, protein source, diet, Nile tilapia, *Oreochromis niloticus*

School of Agricultural Technology, Walailak University, Thasala, Nakhon Si Thammarat, 80160 Thailand

¹วท.ม. (วาริชศาสตร์) ²นักศึกษาลัทธิสุตร วท.บ. สาขาวิชาเทคโนโลยีการผลิตสัตว์น้ำ ³Ph.D. (Applied Science) สาขาวิชาเทคโนโลยีการผลิตสัตว์น้ำ สำนักวิชาเทคโนโลยีการเกษตร มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ อำเภอท่าศาลา จังหวัดนครศรีธรรมราช 80160
Corresponding e-mail : cnoppawa@wu.ac.th

รับต้นฉบับ 15 พฤศจิกายน 2547   รับลงพิมพ์ 4 มีนาคม 2548

บทคัดย่อ

นพวรรณ ฉิมสังข์ อาริรัตน์ บุญมณี วัชรวิทย์ ส่องศรีอ่อน สตรี ไทยท่าบก และ ปิยะพงศ์ โชติพันธุ์
การใช้เศษปลาจากการแปรรูปเป็นแหล่งโปรตีนในอาหารปลานิล (*Oreochromis niloticus*)
ว.สงขลานครินทร์ วทท. 2548 27(ฉบับพิเศษ 1) : 141-149

ทดลองเลี้ยงปลานิลน้ำหนักเฉลี่ยเริ่มต้น 1.07 ± 0.02 กรัม ด้วยอาหาร 6 สูตร ที่มีเศษปลาจากการแปรรูปอาหารกระป๋องเป็นแหล่งโปรตีนทดแทนโปรตีนจากปลาป่น 0, 25, 50, 75 และ 100% ของระดับโปรตีนจากปลาป่น และอาหารสำเร็จรูปสำหรับกบ เป็นระยะเวลา 8 สัปดาห์ พบว่า การใช้เศษปลาจากการแปรรูปอาหารกระป๋องทดแทนโปรตีนจากปลาป่นในระดับต่างๆ ส่งผลให้การเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารของปลานิลลดลง แต่ความแตกต่างไม่มีนัยสำคัญทางสถิติ นอกจากที่ระดับทดแทน 100% เช่นเดียวกับเมื่อเปรียบเทียบกับอาหารสำเร็จรูปสำหรับกบ และเมื่อเปรียบเทียบต้นทุนการผลิตอาหาร พบว่า การใช้เศษปลาทดแทนปลาป่น 75% ของระดับโปรตีนจากปลาป่น สามารถลดต้นทุนค่าวัตถุดิบได้ถึงร้อยละ 3.49 บาท หรือ 15.35% ของอาหารที่ใช้ปลาป่นเป็นแหล่งโปรตีนเพียงอย่างเดียว การศึกษาในครั้งนี้สรุปได้ว่า โปรตีนจากเศษปลาจากการแปรรูปอาหารกระป๋องสามารถใช้ทดแทนโปรตีนจากปลาป่นได้ไม่เกิน 75%

ปลานิล (Nile tilapia, *Oreochromis niloticus*) เป็นปลาน้ำจืดที่มีรสชาดี ประชาชนส่วนใหญ่นิยมบริโภค ด้วยเหตุนี้เกษตรกรจึงนิยมเลี้ยงกันอย่างแพร่หลายทั้งเป็นอาชีพหลักและเสริมรายได้ ต้นทุนการเลี้ยงปลานิลมากกว่า 60% ของต้นทุน ทั้งหมดมาจากค่าอาหาร (พรรณศรี และ อภิรัตน์, 2528 พินิจ และคณะ, 2543) ซึ่งในปัจจุบันราคาอาหารสำเร็จรูปสำหรับปลานิลมีราคาแพง ทั้งนี้เนื่องจากปลาป่นซึ่งเป็นแหล่งโปรตีนหลักในอาหารมีราคาสูงขึ้น (FAO, 1994) มีรายงานการศึกษาวิจัยภายในประเทศเกี่ยวกับการนำวัตถุดิบต่างๆ ที่หาได้ง่ายในท้องถิ่น ทั้งที่เป็นผลผลิตพลอยได้ (by product) จากการเกษตรและอุตสาหกรรมต่างๆ มาใช้เป็นแหล่งโปรตีนในอาหารปลานิล เช่น การใช้ถั่วเหลืองแทนปลาป่นในอาหารปลานิล (มะลิ และ วิจิตร, 2530) การใช้ดักแด้ใหม่ทดแทนปลาป่นในอาหารปลานิล (ธราพันธ์, 2540) การศึกษาระดับภาคเหนือเมล็ดในปาล์ม น้ำมันต่อการใช้เจริญเติบโตของปลานิล (นิรุทธิ์, 2544 วุฒิพร และคณะ, 2547) การใช้เนื้อหอยเชอร์รี่ทดแทนปลาป่น (จุฑามาศ และคณะ, 2545) เป็นต้น ซึ่งสามารถใช้ข้อมูลจากงานวิจัยเหล่านี้เป็นแนวทางในการผลิตอาหารปลานิลต้นทุนต่ำเพื่อเพิ่มกำไรในการผลิตปลานิลของเกษตรกรให้มากขึ้น

ในกระบวนการแปรรูปอาหารทะเลจะมีของเหลือใช้จากการผลิต เช่น หัวปลา เครื่องในปลา เศษเนื้อปลา ที่

สามารถนำมาใช้เป็นวัตถุดิบในอาหารสัตว์น้ำได้ ซึ่งมีรายงานการศึกษานำของเหลือจากกระบวนการผลิตอาหารทะเลเหล่านี้ไปผลิตเป็นไซเลสปลา (fish silage) ก่อนใช้เป็นแหล่งโปรตีนในอาหารปลาเรนโบว์เทรา (Hardy et al., 1984) ปลาแอตแลนติกแซลมอน (Atlantic salmon) (Espe et al., 1999) Li และคณะ (2004) รายงานว่าสามารถใช้หัวปลาแซลมอนแดง (red salmon) ซึ่งเป็นของเหลือจากการแปรรูป โดยนำมาอบแห้งและบดละเอียดเป็นแหล่งโปรตีนในอาหารของปลาจวด (red drum, *Sciaenops ocellatus*) ร่วมกับปลาป่นคุณภาพดีได้

ในท้องถิ่นภาคใต้ของประเทศไทยมีโรงงานอุตสาหกรรมแปรรูปอาหารทะเลจำนวนมาก ได้แก่ โรงงานปลาแช่เยือกแข็ง โรงงานปลากระป๋อง เป็นต้น หลังจากเสร็จสิ้นกระบวนการผลิตแล้วจะมีของเหลือใช้จากการผลิตจำนวนมาก วรรณ และคณะ (2543) รายงานว่า การผลิตปลาแช่เยือกแข็งในปี 2541 จากตัวเลขประมาณการพบว่า เศษเนื้อปลาที่เป็นของเหลือใช้มีประมาณ 3% ของน้ำหนักวัตถุดิบ หรือคิดเป็น 4,983 ตัน ซึ่งนับว่ามีปริมาณมาก โดยทั่วไปโรงงานผลิตปลาป่นจะรับซื้อเศษเนื้อปลาจากโรงงานแปรรูปอาหารทะเลเหล่านี้เพื่อนำไปผลิตเป็นปลาป่น ปลาป่นที่ผลิตได้จากวัตถุดิบนี้มีระดับโปรตีนอยู่ในช่วง 52-58% ของน้ำหนัก (จูอะดีและมะลิ, 2539) สำหรับเศษเนื้อปลาที่ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการผลิตปลากระป๋อง

นั้นโรงงานแปรรูปจำหน่ายในราคาถูกเพียงกิโลกรัมละ 3-5 บาท การนำมาใช้เป็นแหล่งโปรตีนร่วมกับปลาป่นจะช่วยลดต้นทุนค่าอาหารลงได้ การศึกษาครั้งนี้จึงเป็นการศึกษาปริมาณของปลาป่นที่ผลิตจากเศษเนื้อปลาทูนำมาใช้เป็นแหล่งโปรตีนทดแทนปลาป่นที่ผลิตจากโรงงานในอาหารปลานิล เพื่อจะเป็นทางเลือกหนึ่งที่จะนำเศษเหลือใช้จากโรงงานแปรรูปอาหารทะเลมาใช้ให้เกิดประโยชน์ และเป็นแนวทางในการผลิตอาหารปลานิลต้นทุนต่ำด้วย

อุปกรณ์และวิธีการ

1. การเตรียมอุปกรณ์การทดลอง

ใช้ตู้กระจกขนาด 75x40x41 ซม. ความจุน้ำ 123 ลิตร ทำความสะอาดติดตั้งอุปกรณ์ให้อากาศ ปิดตู้กระจกด้วยพลาสติกสีดำทึบ 3 ด้าน เพื่อป้องกันปลาถูกรบกวนขณะทำการทดลอง นำน้ำประปาที่พักไว้ในถังพักน้ำและเติมอากาศเป็นเวลา 2 วัน เพื่อกำจัดคลอรีน เดิมในตู้กระจก 70 ลิตร/ตู้

2. การเตรียมสัตว์ทดลอง

นำลูกปลานิลพันธุ์จิตรลดา 3 น้ำหนักเฉลี่ย 0.5 กรัม จำนวน 500 ตัว จากฟาร์มของมหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ มาอนุบาลในถังไฟเบอร์กลาส ขนาดความจุ 1 ตัน เป็นเวลา 10 วัน เพื่อปรับปลาให้คุ้นกับสภาพของการทดลอง ระหว่างอนุบาลฝึกให้ปลากินอาหารเม็ดจมสำเร็จรูปที่ผลิตขึ้นเอง ซึ่งมีคุณค่าอาหารใกล้เคียงกับอาหารทดลอง วันละ 2 ครั้ง คือ เวลา 7.00 น. และ 17.00 น. สังเกตพฤติกรรมการยอมรับอาหาร ก่อนเริ่มการทดลองตรวจสอบการติดเชื้อ

แบคทีเรียและปรสิตภายนอก ลูกปลาที่ตัดเพื่อใช้ทดลองต้องมีสุขภาพดี ไม่มีโรคใดๆ ทำการคัดปลาใส่ตู้ทดลองจำนวน 18 ตัว/ตู้ ปรับสภาพปลาให้คุ้นเคยกับสภาพแวดล้อมของตู้และอาหารทดลองเป็นเวลา 7 วัน โดยระหว่างนี้ อาหารที่ให้ปลากิน คือ อาหารสูตรที่ 1 ซึ่งเป็นอาหารสูตรควบคุม หลังจากปลาคุ้นเคยกับสภาพตู้และอาหารทดลองแล้ว ทำการคัดขนาดปลา จำนวน 15 ตัว/ตู้ คิดเป็นความหนาแน่น 1 ตัว/น้ำ 4 ลิตร (นิรุทธิ, 2544) ซึ่งนำหน้าปลาเริ่มต้น โดยวิธีการแทนที่น้ำ

3. การเตรียมปลาป่นจากเศษปลา

นำเศษปลาท่อนำจากการแปรรูปอาหารกระป๋องของโรงงานวิวอน อินเตอร์เทรดดิ้ง จำกัด อำเภอเมือง จังหวัดสุราษฎร์ธานี มาผลิตเป็นปลาป่น โดยนำมาอบแห้งโดยใช้ตู้อบลมร้อน (tray dryer) อบที่อุณหภูมิ 60 °C เป็นเวลา 48 ชั่วโมง บดเศษปลาที่อบแห้งแล้วด้วยเครื่องบด hammer mill ทำการร่อนเพื่อแยกเถ้าและสุมตัวอย่างปลาป่นจากเศษปลาและวัตถุดิบอื่นที่จะใช้ในการผลิตอาหารเพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบทางโภชนาการ (วัตถุแห้ง โปรตีน ไขมัน เถ้า และเยื่อใย) โดยวิธีมาตรฐานของ AOAC (1990) ดังแสดงใน Table 1

4. การผลิตอาหารปลานิล

อาหารที่ใช้ในการทดลองมีด้วยกันทั้งหมด 6 สูตร โดยอาหารสูตรที่ 1 เป็นอาหารสูตรควบคุม ใช้ปลาป่นจากโรงงานผลิตปลาป่น เป็นแหล่งโปรตีน สูตรที่ 2-5 ใช้ปลาป่นจากเศษปลาเป็นแหล่งโปรตีนทดแทนปลาป่นจากโรงงานในสัดส่วนที่เพิ่มขึ้น (Table 2) ส่วนอาหารสูตรที่ 6 เป็น

Table 1. Proximate analysis of feed ingredients (% dry matter basis)¹

Feed ingredient	Dry matter	Protein	Lipid	Ash	Fiber
Fish meal (FMFP) (by product from fish processing)	97.47±0.14	78.05±1.04	6.52±0.13	6.53±0.36	-
Fish meal (FM)	97.43±0.14	60.39±0.15	5.15±0.05	26.28±0.05	-
Rice bran	98.24±0.04	13.46±0.19	19.83±0.19	8.94±1.57	14.25±0.09
Soybean meal	97.22±0.03	37.46±0.73	19.85±0.29	5.81±0.04	7.50±0.06
Rice flour	97.31±0.06	7.04±0.09	0.38±0.13	0.35±0.04	10.62±0.10

¹Mean±standard deviation of three replications

Table 2. Ratio of FM protein : FMFP protein in experimental diets

Diet	Ratio of FM protein : FMFP protein in experimental diets
Diet 1	100 : 0
Diet 2	75 : 25
Diet 3	50 : 50
Diet 4	25 : 75
Diet 5	0 : 100

อาหารเม็ดสำเร็จรูปสำหรับกบที่จำหน่ายในท้องตลาดซึ่งเกษตรกรนิยมนำมาใช้เลี้ยงลูกปลานิล โดยอาหารทดลองมีส่วนประกอบของวัตถุดิบอาหารอื่นๆ ดังแสดงใน Table 3 ขั้นตอนการผลิตอาหารทดลองทำโดยผสมวัตถุดิบอาหาร (ยกเว้นแป้งมัน) ให้เข้ากันโดยใช้เครื่องผสมอาหาร Hobart เมื่อวัตถุดิบอาหารเข้ากันดีแล้ว เติมแป้งมันที่ละลายน้ำในสัดส่วน แป้งมัน 30 กรัม/น้ำ 500 มล. และต้มให้สุกจนเหนียว เพื่อใช้เป็นสารเหนียวในอาหาร ผสมจนเข้าเป็นเนื้อเดียวกัน อัดเม็ดอาหารผ่านหน้าแว่นขนาดเส้นผ่านศูนย์กลาง 2 มม. อบแห้งที่อุณหภูมิ 60 °C โดยใช้ตู้อบลมร้อน เป็นเวลา 24 ชั่วโมง จากนั้นบรรจุอาหารแต่ละสูตรในถุงสีดำ เก็บในตู้แช่ 20 °C เพื่อรอการใช้งาน สุ่มเก็บ

อาหารแต่ละสูตรเพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบทางโภชนาการ ได้แก่ วัตถุแห้ง โปรตีน ไขมัน เถ้า และเยื่อใย โดยวิธีมาตรฐานของ AOAC (1990) (Table 4)

5. การวางแผนการทดลอง

วางแผนการทดลองแบบสุ่มตลอด (completely randomized design; CRD) และเปรียบเทียบความแตกต่างค่าเฉลี่ยโดยใช้ Duncan's Multiple Range Test มี 6 ชุดการทดลอง ชุดการทดลองละ 3 ซ้ำ อาหารสูตรที่ 1-5 ใช้โปรตีนจากปลาป่นที่ผลิตจากเศษปลา 5 ระดับ คือ 0, 25, 50, 75 และ 100% ของโปรตีนจากปลาป่นโรงงาน และอาหารสูตรที่ 6 เป็นอาหารเม็ดสำเร็จรูปสำหรับกบที่วางจำหน่ายในท้องตลาด ซึ่งมีคุณค่าทางอาหารระบุไว้ข้างล่างคือ โปรตีนไม่ต่ำกว่า 40% ไขมันไม่ต่ำกว่า 3% ความชื้นไม่มากกว่า 12% และกากไม่มากกว่า 4% จำนวนปลาเริ่มต้น 15 ตัว/ตู้ จำนวนทั้งหมด 18 ตู้ ให้อาหารทดลองแก่ปลา 2 ครั้ง/วัน คือ เวลา 07.00 น. และ 17.00 น. โดยให้ปลากินอาหารจนอิ่ม ระยะเวลาในการทดลอง 8 สัปดาห์ ซึ่งน้ำหนักรวมของปลาแต่ละตู้ทุก 2 สัปดาห์ และนับจำนวนปลาที่เหลือรอด ตรวจวัดคุณภาพน้ำตลอดการทดลอง ได้แก่ อุณหภูมิ ปริมาณออกซิเจนละลายน้ำโดยใช้เครื่องวัดยี่ห้อ WTW รุ่น Oxi 330i/SET ค่าความเป็นกรดเป็นด่าง โดย

Table 3. Composition of experimental diets (g/kg diet)

Ingredient	Diet1	Diet2	Diet3	Diet4	Diet5
FM	250	187.5	125	62.5	0
FMFP	0	53.7	107.4	161.1	214.8
Soybean meal	360	360	360	360	360
Rice bran	100	100	100	100	100
Rice flour	240	248.8	257.6	266.4	275.2
Mineral premix*	10	10	10	10	10
Vitamin premix**	10	10	10	10	10
Cassava flour	30	30	30	30	30
Total	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000

* Mineral premix (mg/kg feed) : Calcium 500 mg, Iron 20 mg, Copper 25 mg, Manganese 20 mg, Zinc 20 mg, Cobalt 10 mg, Phosphorus 400 mg, Selenium 0.3 mg

** Vitamin premix (mg/kg feed) : Retinol 5,000 IU, Cholecalciferol 1,000 mg, Tocopherol 50 IU, Thiamine (B₁) 10 mg, Riboflavin (B₂) 5 mg, Pyridoxine (B₆) 30 mg, Cyanocobalamin (B₁₂) 0.1 mg, Folic acid 1 mg, Choline Chloride 250 mg, Menadione 20 mg, Pantothenic acid 20 mg, Nicotinic acid 15 mg, Inositol 20 mg, Ascorbic acid 500 mg

Table 4. Proximate analysis of experimental diets (% dry matter basis)¹

Diet	Dry matter	Protein	Lipid	Ash	Fiber
Diet 1	97.47±0.14	31.88±0.32	10.03±0.01	9.98±0.01	7.15±0.47
Diet 2	97.43±0.14	31.12±1.41	9.64±0.58	8.83±0.05	6.79±0.38
Diet 3	98.24±0.04	33.04±0.15	9.82±0.22	7.42±0.02	7.84±0.96
Diet 4	97.22±0.03	33.32±0.13	10.29±0.27	6.37±0.02	6.73±0.13
Diet 5	97.31±0.06	34.63±0.74	10.44±0.06	5.15±0.05	7.63±0.12
Diet 6	91.87±0.05	47.63±0.36	6.61±0.03	13.13±0.06	9.54±1.33

¹Mean±standard deviation of three replications

Table 5. Initial weight, final weight, weight gain, specific growth rate and survival rate of Nile tilapia fed the experimental diets

Diet	Initial weight (g)	Final weight (g)	Weight gain (g)	Specific growth rate (%/day)	Survival rate (%)
Diet 1	1.11±0.02 ^a	25.12±4.11 ^d	21.73±3.95 ^{bc}	5.02±0.29 ^c	68.89±21.43 ^{ab}
Diet 2	1.06±0.06 ^a	22.30±1.38 ^{bcd}	20.15±2.15 ^{bc}	4.92±0.16 ^{bc}	77.78±3.85 ^{ab}
Diet 3	1.07±0.03 ^a	18.62±1.57 ^{ab}	16.41±1.20 ^{ab}	4.61±0.11 ^b	82.22±7.70 ^b
Diet 4	1.07±0.06 ^a	19.59±1.40 ^{bc}	17.36±2.20 ^{abc}	4.69±0.20 ^{bc}	51.11±16.78 ^a
Diet 5	1.04±0.02 ^a	13.54±0.47 ^a	12.11±0.16 ^a	4.15±0.02 ^a	53.33±9.43 ^a
Diet 6	1.05±0.02 ^a	24.54±4.15 ^{cd}	22.43±3.76 ^c	5.07±0.27 ^c	71.11±10.18 ^{ab}

¹Mean±standard deviation of three replications

Means within each column not sharing a common superscript are significantly different (p<0.05)

ใช้เครื่องวัดยี่ห้อ HACH รุ่น Sension3 และแอมโมเนียตามวิธีการของ Boyd และ Tucker (1992)

ผลการทดลอง

1. ความผิดปกติและพฤติกรรมของปลานิลที่ได้รับอาหารสูตรต่าง ๆ

ปลานิลที่ได้รับอาหารทุกสูตร ไม่แสดงอาการผิดปกติของลักษณะภายนอกอย่างไรก็ตามปลาทุกตัวแสดงพฤติกรรมก้าวร้าว มีการกัดกันเอง เกิดบาดแผลและตาย จึงส่งผลให้อัตรารอดตายเมื่อสิ้นสุดการทดลอง มีค่าในช่วง 51.11±16.78 ถึง 82.22±7.70% (Table 5)

2. การเจริญเติบโต

2.1 น้ำหนักที่เพิ่มขึ้น

ปลานิลที่ได้รับอาหารที่มีการใช้โปรตีนจากปลาป่นที่ผลิตจากเศษปลาทดแทนโปรตีนจากปลาป่นในอาหาร มี

แนวโน้มของน้ำหนักที่เพิ่มขึ้น มีค่าลดลงตามปริมาณของปลาป่นจากเศษปลาที่เพิ่มขึ้นในอาหาร โดยปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 5 มีน้ำหนักที่เพิ่มขึ้นต่ำสุด และมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ (p<0.05) กับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 1 และ 6 ซึ่งเป็นอาหารสูตรควบคุม แต่ไม่แตกต่างทางสถิติกับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 3 และ 4 อย่างไรก็ตามปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 2 และ 4 มีน้ำหนักที่เพิ่มขึ้นไม่แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ (p≥0.05) กับอาหารสูตรที่ 4 และ 6 (Table 5)

2.2 อัตราการเจริญเติบโตจำเพาะ

เช่นเดียวกับค่าน้ำหนักปลาที่เพิ่มขึ้น อัตราการเจริญเติบโตจำเพาะของปลานิลที่ได้รับอาหารที่มีการใช้โปรตีนจากปลาป่นที่ผลิตจากเศษปลาทดแทนโปรตีนจากปลาป่นในอาหาร มีแนวโน้มของค่าอัตราการเจริญเติบโตจำเพาะลดลงตามปริมาณของปลาป่นจากเศษปลาที่เพิ่มขึ้น โดยอาหารสูตรที่ 5 มีน้ำหนักที่เพิ่มขึ้นต่ำสุด และมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ (p<0.05) กับปลาที่ได้รับอาหาร

สูตรอื่นๆ สูตร สำหรับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 2 และ 4 มีอัตราการเจริญเติบโตจำเพาะไม่แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ ($p \geq 0.05$) กับอาหารสูตรที่ 1 และ 6 (Table 5)

3. ประสิทธิภาพการใช้อาหารของปลา

จากข้อมูลใน Table 6 พบว่า อัตราแลกเปลี่ยน (Feed conversion ratio) ของปลาที่ได้รับอาหารสูตร 5 มีค่าสูงสุด คือ 2.32 ± 0.64 และมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ ($p < 0.05$) กับปลาที่ได้รับอาหารสูตรอื่นๆ ทั้งนี้ ปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 1-4 และ 6 มีค่าอัตราแลกเปลี่ยนไม่แตกต่างกันทางสถิติ ($p \geq 0.05$) โดยมีค่าอยู่ในช่วง 1.24 ± 0.06 ถึง 1.69 ± 0.27 ในขณะที่ประสิทธิภาพการใช้โปรตีนในอาหารของปลาที่ได้รับอาหารสูตรต่างๆ มีความแตกต่างกัน โดยแบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก คือ ปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 2 และ 3 มีค่าประสิทธิภาพการใช้โปรตีนดีที่สุด และมีความแตกต่างทางสถิติ ($p < 0.05$) กับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 4, 5 และ 6 แต่ไม่มีความแตกต่างกับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 1 ($p \geq 0.05$) สำหรับปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 5 มีค่าประสิทธิภาพการใช้โปรตีนต่ำสุด และมีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญกับปลาที่ได้รับอาหารสูตรอื่นๆ ทุกสูตร ($p < 0.05$)

จากการคำนวณราคาต้นทุนค่าวัตถุดิบอาหารและต้นทุนการผลิตปลาที่ใช้อาหารสูตรต่างๆ ในการเลี้ยง พบว่า ราคาอาหารลดลงตามปริมาณการใช้ปลาปนจากเศษปลาที่เพิ่มขึ้น โดยอาหารสูตรที่ 5 ซึ่งใช้ปลาปนจากเศษปลา

ทดแทนปลาปน โรงงานทั้งหมดในอาหารมีราคาต่ออาหารต่ำสุด แต่อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาต้นทุนการผลิตปลาด้วยอาหารสูตรที่ 5 พบว่า มีค่าสูงสุด ในขณะที่ต้นทุนการเลี้ยงปลาด้วยอาหารสูตรที่ 2 และ 3 มีค่าต่ำกว่าอย่างมีนัยสำคัญ ($p < 0.05$) เมื่อเปรียบเทียบกับค่าเลี้ยงด้วยอาหารสูตร 1 และ 6 (Table 7) อย่างไรก็ตาม อัตรารอดของปลาจะมีผลต่อต้นทุนการผลิตมากกว่าต้นทุนค่าอาหาร

4. คุณภาพน้ำ

จากข้อมูลคุณภาพน้ำเฉลี่ยตลอดการทดลองพบว่า อุณหภูมิมีค่าในช่วง 25.20 ± 0.00 - 25.83 ± 0.61 °C ความเป็นกรดเป็นด่าง (pH) มีค่า 6.30 ± 0.17 - 6.74 ± 0.17 ออกซิเจนละลายน้ำมีค่าใกล้เคียงกันในแต่ละตู้ คือ 7.90 ± 0.08 - 8.07 ± 0.05 มก./ลิตร สำหรับปริมาณแอมโมเนียในตู้ปลา มีค่าในช่วง 0.17 ± 0.06 - 0.25 ± 0.12 มก./ลิตร โดยมีค่าสูงสุดในตู้ที่ปลาได้รับอาหารสูตรที่ 6 อย่างไรก็ตาม คุณภาพน้ำตลอดการทดลองมีความเหมาะสมต่อดำรงชีวิตของปลา (วิรัช, 2544)

วิจารณ์ผลการศึกษา

จوزهดีและมะลิ (2539) รายงานว่า ปลาปนที่ผลิตจากส่วนเหลือของอุตสาหกรรมแปรรูปสัตว์น้ำมีค่าโปรตีนและเถ้า 52-58% และ 20-30% ของน้ำหนักอาหารตามลำดับ ซึ่งมีค่าใกล้เคียงกับรายงานของ Hardy (1995) ที่

Table 6. Feed conversion ratio and protein efficiency ratio of Nile tilapia fed the experimental diets

Diet	Feed conversion ratio	Protein efficiency ratio
Diet 1	1.49 ± 0.13^a	2.12 ± 0.20^{cd}
Diet 2	1.32 ± 0.07^a	2.45 ± 0.15^d
Diet 3	1.24 ± 0.06^a	2.45 ± 0.12^d
Diet 4	1.69 ± 0.27^a	1.80 ± 0.26^{bc}
Diet 5	2.32 ± 0.64^b	1.26 ± 0.35^a
Diet 6	1.25 ± 0.03^a	1.68 ± 0.03^b

¹Mean $\pm$ standard deviation of three replications
Means within each column not sharing a common superscript are significantly different ($p < 0.05$)

Table 7. Feed cost and fish production cost

Diet	Feed cost (Baht/kg)*	Fish production cost (Baht/kg fish)**
Diet 1	22.73	31.51 ± 2.86^{bcd}
Diet 2	21.56	26.65 ± 1.66^{ab}
Diet 3	20.40	23.44 ± 0.92^a
Diet 4	19.24	28.70 ± 3.13^{abc}
Diet 5	18.08	35.74 ± 8.83^d
Diet 6	30.00***	35.16 ± 0.50^{cd}

* sum of ingredient cost as per kilogram of diets
** calculation of total feed intake (kg) x feed cost (baht)/ total fish production (kg)
*** marketable price

รายงานว่ามีระดับโปรตีน 55-60% ของน้ำหนักอาหาร และไขมัน 18-24% ของน้ำหนักอาหาร ผลการศึกษาคุณภาพของปลาปนจากเศษเนื้อปลาที่ไดจากโรงงานแปรรูปอาหารกระป๋องในครั้งนี้มีค่าสูงกว่าผลการศึกษาของนักวิจัยที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ทั้งนี้เนื่องจากก่อนนำมาใช้ผสมในอาหารได้ร่อนวัตถุดิบเพื่อแยกกระดูกและก้างของปลาออก จึงส่งผลให้มีระดับโปรตีนและไขมัน 78.05% และ 6.53% ของน้ำหนัก ตามลำดับ ในขณะที่ปลาปนที่ผลิตจากโรงงานมีระดับโปรตีนต่ำกว่าและไขมันสูงกว่า โดยมีค่า 60.39% และ 6.28% ของน้ำหนักตามลำดับ อย่างไรก็ตามจากการใช้ปลาปนจากเศษเนื้อปลาทดแทนปลาปนจากโรงงานในอาหารปลานิล พบว่า ปลาที่ได้รับอาหารที่มีการทดแทนโปรตีนจากปลาปนโรงงาน 75% ของโปรตีนจากปลาปนหรือ 16.11% ของน้ำหนักอาหาร จะมีการเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารไม่แตกต่างกับปลาที่ได้รับปลาปนจากโรงงานเพียงอย่างเดียว แต่เมื่อปริมาณของปลาปนจากเศษปลาสูงขึ้น มีแนวโน้มว่าการเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารของปลาจะลดลงเรื่อยๆ และมีค่าต่ำสุดในปลาที่ได้รับอาหารที่ใช้ปลาปนจากเศษปลาทดแทนปลาปนจากโรงงานทั้งหมด โดยอาหารสูตรนี้จะมีอัตราการแลกเนื้อ (FCR) สูงสุด ในขณะที่ค่าประสิทธิภาพการใช้โปรตีน (PER) ต่ำสุดแสดงให้เห็นว่า คุณภาพของโปรตีนจากเศษเนื้อปลาที่ต่ำกว่าปลาปนจากโรงงาน โดยในกระบวนการผลิตปลาปนกระป๋องนั้นจะนำปลาที่เป็นวัตถุดิบตัดหัว ควักไส้ และนึ่งเพื่อให้สุก จากนั้นตัดแต่งและแยกก้าง แล้วจึงได้เศษเนื้อปลาซึ่งเป็นของเหลือจากกระบวนการผลิต และเนื่องจากเนื้อปลาเหล่านี้เป็นเศษเหลือทิ้งจากการแปรรูป ดังนั้นส่วนใหญ่โรงงานผู้ผลิตจะไม่เก็บรักษาที่ห้องเย็นแต่จะเก็บที่อุณหภูมิปกติเพื่อรอส่งให้โรงงานผลิตปลาปนหรือผลิตอาหารสัตว์รับซื้อไปแปรรูปต่อ ส่งผลให้เกิดการเสื่อมสภาพของโปรตีนโดยการย่อยด้วยจุลินทรีย์ที่มีการปนเปื้อน ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากปฏิกิริยาของน้ำย่อยต่างๆ จากเชื้อแบคทีเรียที่ปะปนในวัตถุดิบ เมื่อปลาเสื่อมสภาพปริมาณสารระเหยไนโตรเจน (total volatile nitrogen) ในปลาจะเพิ่มขึ้นเมื่อการเสื่อมสภาพมากขึ้น (จูอะดีและมะลิ, 2539; Hardy, 1995) ดังนั้นถึงแม้ว่าระดับโปรตีนในปลาปนจากเศษปลาจะสูงแต่คุณภาพของโปรตีนต่ำ จึงส่งผลให้ปลาที่ได้รับ

อาหารที่มีการใช้ปลาปนจากเศษปลาที่มีการเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารต่ำกว่าปลาที่ได้รับอาหารที่ใช้ปลาปนจากโรงงานซึ่งผลิตจากวัตถุดิบที่มีคุณภาพดีกว่า เมื่อเปรียบเทียบผลการศึกษาครั้งนี้กับผลการศึกษาของ Li และคณะ (2004) ใช้หัวปลาแซลมอนแดง (red salmon) ซึ่งเป็นของเหลือจากการแปรรูปนำมาอบแห้งและบดละเอียดเป็นแหล่งโปรตีนในอาหารของปลาจวด (red drum, *Sciaenops ocellatus*) ร่วมกับปลาปนคุณภาพดีได้ถึง 25% ของน้ำหนักอาหาร ในขณะที่เศษปลาปนสามารถใช้ในอาหารปลานิลได้ไม่เกิน 16.11% ของน้ำหนักอาหาร หรือ 75% ของโปรตีนจากปลาปนโรงงาน

การใช้ผลพลอยได้จากการแปรรูปปลาเป็นแหล่งโปรตีนในอาหารสัตว์น้ำนั้นมิจำจกัดหลายปัจจัยด้วยกัน เช่น องค์ประกอบและความสมดุลของกรดอะมิโน มีรายงานว่าหัวปลาแซลมอนแดงอบแห้งบดละเอียดจะมีกรดอะมิโนจำเป็นบางตัว ได้แก่ กรดอะมิโนไลซีนและเมทไธโอนีนในปริมาณที่ต่ำกว่าปลาปนคุณภาพดี และปลามีประสิทธิภาพการย่อยโปรตีนต่ำกว่าปลาปนคุณภาพดีด้วยเช่นเดียวกัน (Li และคณะ, 2004) นอกจากนี้การเก็บรักษาผลพลอยได้จากการแปรรูปไม่ตีส่งผลต่อคุณภาพ ทำให้เกิดการเสื่อมสภาพของวัตถุดิบและปริมาณสารระเหยไนโตรเจน (total volatile nitrogen) ที่เกิดจากปฏิกิริยาการย่อยสลายของจุลินทรีย์จะเพิ่มขึ้นเมื่อการเสื่อมสภาพมากขึ้น (จูอะดีและมะลิ, 2539) ดังนั้นจึงไม่สามารถใช้ทดแทนปลาปนซึ่งเป็นวัตถุดิบที่มีราคาแพงในอาหารสัตว์น้ำได้ในทั้งหมด แต่อย่างไรก็ตามวัตถุดิบเหล่านี้มีราคาถูกหากนำมาปรับปรุงคุณภาพ เช่น การใช้ร่วมกับวัตถุดิบชนิดอื่นเพื่อปรับสมดุลของกรดอะมิโนในอาหาร น่าจะช่วยให้เพิ่มปริมาณการใช้ผลพลอยได้จากโรงงานแปรรูปอาหารเป็นวัตถุดิบในอาหารสัตว์น้ำได้มากขึ้น ซึ่งเป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป อีกทั้งควรศึกษาเพิ่มเติมเกี่ยวกับประสิทธิภาพการย่อยสลายอาหารที่มีการใช้วัตถุดิบที่เป็นผลพลอยได้เหล่านี้เพื่อเป็นข้อมูลยืนยันการใช้ประโยชน์ได้ของสารอาหารในวัตถุดิบโดยสัตว์น้ำ

ในส่วนของการเกษตรกรที่นิยมใช้อาหารโปรตีนสูง เช่น อาหารสำเร็จรูปสำหรับบหรืออาหารสำเร็จรูปสำหรับปลาดุกในการเลี้ยงปลานิลเนื่องจากเหตุผลที่พบว่า เมื่อให้อาหารเหล่านี้ปลานิลจะเจริญเติบโตได้เร็วกว่าการให้อาหาร

ปลาชนิดนั้น ผลจากการทดลองครั้งนี้ซึ่งใช้อาหารกบมาเลี้ยงเปรียบเทียบกับอาหารทดลองซึ่งมีระดับโปรตีนไม่เกิน 35% ของน้ำหนักอาหารแห้ง ในขณะที่ระดับโปรตีนในอาหารกบ มีค่า 47% ของน้ำหนักอาหารแห้ง ซึ่งจากผลการศึกษาในครั้งนี้พบว่า ปลาที่ได้รับอาหารสูตรที่ 1 ซึ่งมีปลาปนคุณภาพดีจากโรงงานและสูตร 2 และ 4 ซึ่งมีเศษปลาปนทดแทนโปรตีนจากปลาปน 25% และ 75% นั้น มีการเจริญเติบโตไม่แตกต่างกับปลาที่ได้กินอาหารกบ แต่ปลาที่กินอาหารกบจะมีประสิทธิภาพการใช้โปรตีนต่ำ และมีการขับแอมโมเนียออกมาในน้ำสูงกว่าปลาที่ได้รับอาหารสูตรอื่นซึ่งแสดงให้เห็นว่า การใช้ประโยชน์โปรตีนในอาหารมีค่าต่ำกว่า รวมทั้งต้นทุนในการผลิตปลาต่ออิกิโลกรัมก็ยังยังมีค่าสูงที่สุดอีกด้วย ดังนั้นอาหารสำเร็จรูปสำหรับกบจึงไม่เหมาะสำหรับใช้เลี้ยงปลานิล

สรุปผลการศึกษา

1. สามารถใช้ปลาปนที่ผลิตจากเศษเนื้อปลาทูน่าซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการแปรรูปอาหารกระป๋องทดแทนปลาปนคุณภาพดีจากโรงงานในระดับไม่เกิน 16% ของน้ำหนักอาหารหรือ 75% ของโปรตีนจากปลาปน และสามารถลดต้นทุนค่าวัตถุดิบอาหารลงได้ประมาณ 3.49 บาท/กก. เมื่อเปรียบเทียบกับอาหารที่ใช้ปลาปนจากโรงงานเป็นแหล่งโปรตีน หรือ 10.76 บาท/กก. เมื่อเปรียบเทียบกับอาหารสำเร็จรูปสำหรับกบ โดยให้ผลการเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารไม่แตกต่างกัน
2. การเพิ่มปริมาณปลาปนที่ผลิตจากเศษเนื้อปลาทูน่าในปริมาณที่สูงกว่า 75% ของโปรตีนจากปลาปน จะส่งผลให้ปลานิลมีการเจริญเติบโตและประสิทธิภาพการใช้อาหารต่ำ

ข้อเสนอแนะ

1. เนื่องจากการทดลองในครั้งนี้ มีการเตรียมเศษปลาโดยนำมาอบแห้งด้วยเครื่องอบแห้ง (tray dry) ซึ่งเกษตรกรสามารถนำไปประยุกต์ใช้โดยนำวัตถุดิบผสมสดโดยเปรียบเทียบกับค่าความชื้นที่มีอยู่ในเศษปลาก็จะทราบว่าใช้เศษปลาจำนวนเท่าไรเมื่อเทียบปริมาณเศษปลาที่

แนะนำให้ใช้ในอาหารซึ่งเทียบต่อน้ำหนักแห้ง

2. ถึงแม้ว่าราคาอาหารในสูตรที่ใช้ปลาปนจากเศษปลาจะลดต้นทุนได้ไม่มากแต่สามารถนำของเหลือใช้จากการแปรรูปมาใช้ประโยชน์ ซึ่งสามารถลดต้นทุนค่าอาหารได้โดยใช้วัตถุดิบชนิดอื่นร่วมด้วย เช่น ใช้มันเส้น หรือปลายข้าวบดละเอียดแทนแป้งข้าวเจ้า หรือกากเนื้อเมล็ดในปาล์มแทนกากถั่วเหลือง หรือลดปริมาณวิตามินและแร่ธาตุรวมซึ่งมีราคาแพงลง เพราะเมื่อเลี้ยงปลานิลในบ่อดินจะมีอาหารธรรมชาติซึ่งมีวิตามินและแร่ธาตุต่างๆ อยู่แล้ว ดังนั้นจึงอาจไม่มีความจำเป็นที่จะต้องเสริมวิตามินและแร่ธาตุลงไปในการอาหารก็ได้

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอขอบคุณโรงงานวิวอน อินเตอร์เทรตติ้ง จำกัด อำเภอเมือง จังหวัดสุราษฎร์ธานี โรงงานพัฒนาปลาปนขนอม อำเภอขนอม จังหวัดนครศรีธรรมราช ที่อนุเคราะห์วัตถุดิบในการทดลอง ผศ.ดร.อนุชิต ชินาจริยวงศ์ ที่ให้คำแนะนำด้านการวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ และศูนย์เครื่องมือวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ที่สนับสนุนงานวิจัยครั้งนี้

เอกสารอ้างอิง

- จุฑามาศ นรชาญ ประทักษ์ ตาบทิพย์วรรณ อรพินท์ จินตสถาพร และ สงศรี มหาสวัสดิ์. 2545. การใช้เนื้อหอยเชอร์รี่บดแห้งทดแทนปลาปนในอาหารปลานิล. ใน เรื่อง เติมการประชุมทางวิชาการครั้งที่ 40 มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพมหานคร, 4-7 กุมภาพันธ์ 2545: 650-657.
- จู่ฉะดี พงศ์มณีรัตน์ และ มะลิ บุญยรัตผลิน. 2539. ศึกษาการจับการเก็บรักษาปลาเบ็ด และขบวนการผลิตปลาปน เอกสารวิชาการฉบับที่ 15/2539 สงขลา: สถาบันวิจัยการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำชายฝั่ง กรมประมง
- ธราพันธ์ วัฒนะมหาตม์. 2540. การใช้ดักแด้ใหม่ทดแทนปลาปนในอาหารปลานิล. เอกสารวิชาการฉบับที่ 22/2540 : กรุงเทพมหานคร: กองประมงน้ำจืด. กรมประมง
- นิรุทธิ์ สุขเกษม. 2544. ผลของระดับกากเนื้อเมล็ดในปาล์ม น้ำมันต่อการเจริญเติบโตของปลานิล (*Oreochromis niloticus* Linn.). วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

- พรณศรี จริโมภาส และ อภิรัตน์า คุ่มเนตร. 2528. การศึกษาผลผลิตของปลานิลแดงที่เลี้ยงในกระชังด้วยอัตราการใช้เลี้ยงต่างๆ กัน. เอกสารวิชาการฉบับที่ 44 กรุงเทพมหานคร : สถาบันประมงน้ำจืดแห่งชาติ กรมประมง.
- พินิจ สีห์พิทักษ์เกียรติ บุญส่ง ศรีเจริญธรรม รัชฎาภรณ์ กิตติวรเชษฐ สุชาติ อิงธรรมจิตร และ ธนาภรณ์ จิตตपालพงศ์. 2543. การเติบโต แบบจำลองผลผลิต ผลกระทบสิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจการเลี้ยงปลานิลในกระชังเชิงพาณิชย์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. เอกสารวิชาการฉบับที่ 204 กรุงเทพมหานคร : สถาบันประมงน้ำจืดแห่งชาติ กรมประมง.
- มะลิ บุญยรัตผลิน และวิจิตรา กุลตั้งวัฒนา. 2530. การใช้กากถั่วเหลืองแทนปลาป่นในอาหารเลี้ยงปลานิลแดง. ในรายงานการสัมมนาวิชาการประจำปี 2530 กรมประมง, กรุงเทพมหานคร, 15-17 กันยายน 2530: 286-291
- วรรณนา ชูฤทธิ์ จารุรัตน์ ชินาจริยวงศ์ ทิพย์วรรณ ปรพัฒน์ นนท์ สุปราณี มณูรักษ์ชินากร ศิริอุมา บำรุงวงษ์ ทวีวิทย์ ภักวินิตย์ และ โสภา ชาญโสภณ. 2543. รายงานการวิจัย เรื่อง การเพิ่มผลผลิตของโรงงานแปรรูปอาหารทะเลและแนวทางการใช้ผลพลอยได้เพื่ออุตสาหกรรมที่ครบวงจร. นครศรีธรรมราช : มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์.
- วิรัช จีวแหยม. 2544. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับคุณภาพน้ำและการวิเคราะห์คุณภาพน้ำในบ่อเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วุฒิพร พรหมขุนทอง วรรณชัย พรหมเกิด กิจการ สุขมาตย์ วุฒิกรณ จิตติวรรณ และ ดุสิต นาคะชาติ. 2547. การแทนที่ปลาป่นในอาหารปลานิลแดงแปลงเพศ (*Oreochromis niloticus* Linn.) ด้วยกากเนื้อเมล็ดในปาล์ม น้ำมัน. ว.สงขลานครินทร์ วทท. 26(2): 167-179.
- AOAC. (Association of Official Analytical Chemists). 1990. Official Methods of Analysis. Washington, DC : AOAC.
- Boyd, C.E. and Tucker, C.S. 1992. Water Quality and Pond Soid Analyses for Aquaculture. Alabama: Auburn University.
- Espe, M. Sveier, H., Hogoy, I. And Lied, H. 1999. Nutrient absorption and growth of Atlantic salmon (*Salmo salar*) fed fish protein concentrate. Aquacult. 174: 119-137.
- FAO.1994. FAO. Yearbook : Fishery Statistic Catches and Handing. Fishery Statistic Bulletin for the South China Sea Area.
- Hardy, R.W. 1995. Current Issues in Salmonid Nutrition In Nutrition and Utilization Technology in Aquacult. (eds. C.E. Lim and D.J. Sessa) pp. 26-35. Illinois : AOCS Press.
- Hardy, R.W. Shearer, K.D. and Spinelli, J. 1984. The nutritional properties of co-dried fish silage in rainbow trout (*Salmo gairdneri*) dry diets. Aquacult. 38: 35-44.
- Li, P. Wang, X. Hardy, R.W. and Gatlin III, D.M. 2004. Nutritional value of fisheries by-catch and by-product meals in the diet of red drum (*Sciaenops ocellatus*). Aquacult. 236: 485-496.